УДК 82.091

Ә.М. Шәрипов

СИРИН ИҖАТЫНДА 1930 ЕЛЛАР СОВЕТ ЧЫНБАРЛЫГЫ ЧАГЫЛЫШЫ

Статья посвящена творчеству татарского поэта Сирина (Батыршина Сирина Ханифовича) (1896–1969). Автор раскрывает малоизвестные страницы биографии поэта. В статье акцентируется внимание на творчестве поэта в 30-е годы XX столетия. В своем анализе автор прослеживает особенности развития творчества Сирина, изучает проблему синтетизма в татарском стихотворном жанре, реконструирует целостную картину жизненных реалий, запечатленных в стихотворениях поэта.
Ключевые слова: творчество поэта Сирина, основные жанровые стратегии, художественное развитие, поэтапные особенности.

The article is devoted to the work of the Tatar poet Sirin (Batyrshin Sirin Hanifovich) (1896–1969). The author reveals little-known pages of Pot's biography. The article focuses on the poet's work in the 30s of the XX century. In the analysis the author traces the peculiarities of the development of Sirin's creativity in the 30s, studies the problem of synthetism in the Tatar poetic genre, reconstructs a holistic picture of the realities of life captured in the poet's poems.
Keywords: creativity of the poet Sirin, the main genre strategies, artistic development, step-by-step features.

(дәвамы)
Башы журналның 2022 елның 4 нче санында

1930–1935 елларда Сирин иҗаты киң колач белән үсеп китә, үзенең иң югары ноктасына җитә. Ул халкыбызның үзенчәлекле, популяр шагыйрьләренең берсенә әверелә. Бу елларда ул шул заманның актуаль мәсьәләләрен күтәргән камил, атаклы әсәрләрен иҗат итә. Мәсәлән, зур күләмле «Булмый! Булмый!» шигыре (1930) шул вакытның иң көнүзәк мәсьәләсе – авыл хуҗалыгын коллективлаштыру темасына багышланган. Әсәр нигезенә «машиналы күмәк тормыш төзеп җибәр!» дигән идея салынган. Бу фикерне автор укучы күңеленә антитеза алымы ярдәмендә җиткерә: бер якта – «милек, минлек», ягъни хосусый милеккә нигезләнгән иске тормыш; икенче якта – «машиналы күмәк тормыш», ягъни иҗтимагый милеккә нигезләнгән яңа җәмгыять, яңа тормыш. Күмәк тормышның өстен һәм файдалы икәнлеген шагыйрь күмәк хуҗалыкка әле кермәгән авыл кешесе аңына да тәэсир итәрлек гади сүзләр белән бирә. Бу – авторның гади крестьян белән шигъри телдә сөйләшүе булып чыккан. Ул авыл кешеләрен бергәләп яшәргә, тормышның иске «чүп-чарларын җилгә җибәрергә» чакыра:

Ашлыгыңны җилгәрәмсең,
Җилгәр,
Җилгәр.
Тормышыңның
Чүп-чарларын
Җилгә
Җибәр.
Бертуган күк
Бергә эшлик,
Бергә яшик.
Машиналы
Күмәк тормыш
Төзеп җибәр.
Аерым-аерым
Матур тормыш
Булмый, булмый!
Булмый, булмый!

Ашлыгыңны җилгәрәмсең, җилгәр, җилгәр сүзләрен рефрен итеп куллана, һәр кулланган саен алар әсәрнең иҗтимагый мәгънәсен тирәнәйтә баралар.

Автор һәр кешенең үзе өчен генә яшәвенең ялгыш булуын, ялгыз милекчелекнең нигезсез, перспективасыз икәнлеген исбатлый. «Мин-минлек белән яшәү» аркасында кешеләр бер-берләреннән көнләшәләр, күршесе күршесенә карата астыртын ут йөртә, иске тормыш билгесе булган тешсез сука белән генә алга барып булмаячагын әйтә:

Машинасыз тормыш авыр, юк иптәшең,
Майламаган тормышыңның тәгәрмәчен.
Якын итеп кенә матур бер сүз әйтим:
Сукалы карт, тормышыңны суксын яшен! –

ди шагыйрь һәм крестьяннарны күмәкләшергә, колхозлар төзеп яшәргә чакыра.

Шагыйрь Әхмәт Исхак үзенең истәлекләрендә болай дип яза: «1923 елның суык бер кичендә миңа Казанда әдәби кичәдә булырга туры килде. Мин барып кергәндә, уртача яшьтәге, уртача буйлы, саргылтрак чәчле бер егет яңгыравык тавыш белән шигырь сөйли иде.

Шагыйрь Сирин белән без әнә шулай таныштык... 1931–1932 елларда аның тагын бер шигыре гаять зур популярлык белән халык арасына таралды. Бу аның ялгызак игенчеләрне күмәкләшүгә чакырган “Булмый! Булмый!” дигән шигыре иде. Аны укымаган артист һәм ул шигырь укылмаган кичә яки концерт булмагандыр. Казанда гына түгел, республикабызның авылларында да ул иң күп укылган һәм сөйләнгән шигъри әсәргә әверелде. Ул әсәрне хәтта татарның мәшһүр артисты Мөхтәр Мутинның Татар педагогия институтындагы кичәдә укыганын үз колагым белән ишеткәнем бар. Ул шигырь белән бәйле бик кызык вакыйганы миңа язучы Закир Гали сөйләде.

Пароходта барганда ул Әҗәкүл пристаненда шундый хәлгә юлыккан: пароход туктап торганда, бер үсмер малай пассажирларга кычкырып-кычкырып шул шигырьне укый икән:

Аерым-аерым
Матур тормыш
Булмый, булмый!..
Ялгыз-ялгыз
Матур тормыш
Булмый, булмый!..

Шулвакыт пристаньга бер татар милиционеры килеп чыккан һәм малайны, бик коры тотып, куып җибәргән:

– Йөрмә монда контр сүзләр таратып! Совет властенда булмаган нәрсә юк! Тай моннан, тай!

Бер очраганда бу вакыйганы мин Сириннең үзенә сөйләдем. Сирин рәхәтләнеп көлде.

Әйе, чын шигырь язмышы – кешеләр язмышы шикелле үк: алар да мәзәк хәлләргә юлыккалый шул. Һәм шагыйрь Сиринне мин әле дә һаман шулай яңгыратып көлеп торган, шат хәлендә күз алдыма китереп искә алам» [Исхак, 1987].

Язучы Локман Бадыйкшан да Сириннең 1930 еллар иҗаты турында болай ди: «Сириннең «Тамчылар» дигән шигыренә ул елларда кайсыдыр композитор көй дә язган. Без, укучылар, аны җырлап та йөрдек. Гомумән, ул елларда яшь шагыйрь Сирин шигырьләрен укучы мәктәп балалары гына түгел, бик күп татар яшьләре яттан белә иде. Ә инде «Булмый, булмый» дип аталган атаклы шигырен әниләренең итәкләренә ябышып йөргән нәниләр дә «бытылдап» йөриләр иде. Менә шуның өчен дә шагыйрь Сирин татар поэзиясендә утызынчы еллар күгендә үзенә генә хас трибун шагыйрь булып калды да» [Бадыйкшан, 1997].

«Күп тарат!» (1930) шигырен Сирин Коммунистлар партиясенең XVI съезды карарларын йөреп аңлату өчен физкультурачылардан төзелгән эстафетага багышлаган. Ул анда рульдә утыручыларны съезд карарларын тизрәк халыкка җиткерергә, «уңга», «сулга» китмичә, туп-туры, Ленин юлыннан барырга чакыра.

«Микроскоплы күзләр» шигыре интернационализм идеясе белән сугарылган. Шагыйрь анда үзенең студент булуы белән горурлана, үзенең бер милләт эчендә генә чикләнеп калмавын әйтә:

Милләт,
Милләт, диләр,
Милләтчеләр.
Милләт сүзе
бик тар,
чикләнә.
Ә мин,
менә,
шундый аңлый беләм:

Һичбер
милләт эченә
бик - лән - мәм!

Шагыйрь милләтләр арасына коткы таратучыларга каршы чыга:

Урыс та бар бездә,
татар да бар,
чуваш та бар
безнең арада.
Кайсы милләтчеләр
киртә сала
сезнең белән
безнең арага!

Автор үзенең бөтен күңеле белән интернационализмны яклавын әйтә, шул идея белән зур биеклекләр яулап алачагына ышана:

Бәйнәлмиләл күрә
безнең күзләр.
Бәйнәлмиләл тибә йөрәкләр.
Бәйнәлмиләл тыңлый
безнең колак,
Бәйнәлмиләл булгач теләкләр.
Без – студент,
микроскоплы күзләр
бездә,
гигант
белем ярышы!
«Без җитәрбез,
узып китәрбез»
Европаның
барышын!

* * *

1932 елда да НКВД тарафыннан Сиринне чакыртулар, аңардан сорау алулар дәвам итә. Үзенең автобиографиясендә шагыйрь бу турыда болай яза:

«Бөтен эштән күңел кайтты. Язарга мөмкинлек юк. Яшәргә мөмкинлек, ашарга мөмкинлек юк. Үземне үзем үтерүгә генә мөмкинлек бар...

Бервакыт мине дә Язучылар союзы ябык лавкага беркеткән иде. Бер генә ай файдаланып калдым. Икенче айда сызып та ташлаганнар. Димәк, миңа ашамасам да ярый. “Яшәү мөмкинлеген кешегә кайда бирәләр соң? Минем дә ашыйсым, минем дә яшисем килә!” дип, урамда кычкырасым килде» [Батыршин, б. 153].

1933 елда Сирин үзенең төрмәдә булуын «Син кайда булдың?» диючеләргә» дигән шигырендә болай сурәтли:

Мин булдым шунда,
Кайдадыр шунда,
Сандугачлар оя ясамый.

Мин булдым шунда,
Кайдадыр шунда,
Чыпчыклар да килеп сайрамый.
Мин булдым шунда,
Кайдадыр шунда,
Җәйге җылы җилләр исмиләр.
Мин булдым шунда,
Кайдадыр шунда,
Гөлсириннәр, гөлләр үсмиләр.
Булды көннәрем,
Бетте өннәрем,
Бер сүз сөйләшергә җөдәдем.
Иректә йөргән,
Матур көн күргән
Чебеннәрнең көнен көнләдем.

Сирин мондый кулга алуларның яшерен рәвештә эшләнүен, кешеләрдә курку атмосферасы тудыруын, бу турыда беркем белән дә киңәшеп, сөйләшеп тә булмаганлыгын әйтә:

Мин булдым шунда,
Кайдадыр шунда,
Октябрьгә үчле дошманнар...
Бер сүз әйтергә,
Их!
Сөйләшергә!
Беркем дә юк безнең дуслардан!

Шигырь ахырына «Әче хатирә. 29/VII–33» дип язып куелган.

Киләчәкнең нинди булачагын белмәү, тотрыксызлык, һәр көнне, һәр минутта үзеңне алып китүләрен көтеп яшәү шагыйрь күңелендә давыл куптара. Шулай итеп, Сирин иҗатына хәтта үлем темасы да килеп керә (һәм бу гаҗәп тә түгел. – *Ә.Ш.).* Күңеленең бәргәләнүен Сирин «Хис» шигырендә (1933 елның 29 сентябрендә язылган) болай тасвирлый:

Минем йөрәк,
Анда хисләр,
Көчле хисләр өзелеп тартыша.
Нишлим?
Кайсы җиңәр?
Йөрәк барыр
Кемгә, кайсына?
Муенгамы баулар салып,
Үз-үземне тотып асыйммы?
Әллә шунда –
Кабан буйларына барып,
Сасы күлгә күмим башымны?
Белмим!
Йөрәк сагышлы!
Әй, буа йөрәкне!

Шагыйрь кая барып бәрелергә, кемнән ярдәм сорарга белми:

Нишлим?
Кемнәр киңәш бирә?
Кемнәр аңлый минем хәлемне? –

дигән сорау куя. Һәм ул хәтта әҗәлгә мөрәҗәгать итә, әҗәлне үзенә чакыра:

Әй, әҗәл!
«Матур» әҗәл!
Килче әле минем каршыга!
Килче, бәгърем,
Сөй син мине,
Булчы минем карчыгам!

Күңеле белән Сирин инде чыннан да бу тормыштан китәргә әзерләнә, тормыш белән хушлашуга кадәр барып җитә. 1934 елның 23 ноябрендә язган «Хушыгыз!» шигырендә (аның бер варианты «Кыш сайрамый сандугач» дип атала) мондый юллар бар:

Хушыгыз, әй, дусларым,
Дус-ишләрем, хуш, мин китәм.
Мәңге дә кайтмам инде,
Күрешмәбез инде бүтән.
Ут төртәм таудай теләккә,
Җан сөйгән эшләремә.
Чик куям антым белән мин
Дөрләп торган хисләремә.

Һәм шигырьне болай тәмамлый:

Хушыгыз, таллар, юкәләр,
Хуш, сөекле алмагач!
Нишләсен шагыйрь Сиринең, –
Кыш сайрамый сандугач.

Сирин әле бу шартларда да ихлас күңелдән Коммунистлар партиясе яклы булып кала. Бунтарь йөрәгендә кайнаган хис-тойгыларны тезгенләп, совет идеологиясе таләпләренә җавап бирә торган әсәрләр иҗат итә. Ул иҗади эзләнә, милли чикләнгәнлек рамкаларында гына калырга теләми, классик рус һәм дөнья поэзиясен өйрәнә. Нәтиҗәдә аның иҗатының тематикасы, офыгы киңәя, каләме чарлана, шагыйрьнең үз-үзенә ышанычы арта. Аның Маяковскийга ияреп язган «Идәнгә төкермәгез!» (1928), «Кытай җыры (Кытай шагыйре Ши-Кингтан)» (1928), «Һейне фикере» (1929) кебек әсәрләре Сириннең үз өстендә җитди эшләгәнлеген күрсәтеп тора.

Әмма Коммунистлар партиясе идеяләренә ихлас күңелдән бирелгәнлеге, совет системасының кешеләргә яхшы, матур тормыш бирәчәгенә ышанычы шагыйрьнең гомере буена бармый. Ул җәмгыятьтәге гаделсезлекләр, аларның нигезе турында уйлана. Еллар буе совет җәмгыятенең чын патриоты булып та, үзен һаман гаепләүләре,

эзәрлекләп торуның сәбәбен аңларга тели. Һәм әкренләп моны төшенә: тышкы яктан кызыл лозунглар белән төреп алынган совет системасында мәкерлелек, астыртынлык, алдашу, кыерсыту, байлык бүлешү ятканлыгын һәм үзенең шул система эчендә яшәргә мәҗбүр булуын аңлап ала. Аның ирек сөюче бунтарь җаны мондый икейөзлелеккә, мәкерлелеккә нәфрәт белән тула һәм ул гаделсезлекләргә каршы көрәш ача. Сирин иҗатында борылыш башлана: ул бер-бер артлы совет системасының чын йөзен фашлый торган әсәрләр иҗат итә башлый. Аның 1930–1935 еллардагы иҗаты тулаем диярлек совет җәмгыятендәге гаделсезлекләрне, тискәре күренешләрне тәнкыйтьләүгә багышлана. Ачы сатира барлыкка килә. Нәтиҗәдә, ул кулга алынып, биш ел буе гаҗәеп рәхимсез, кеше ышанмаслык кыргый тәртипләр хөкем сөргән Сиблаг лагерьларында җәфа чигәргә мәҗбүр була.

1932–1935 еллар – Сирин иҗатының иң каршылыклы һәм иң катлаулы чоры. Күңеле бәргәләнгән, кемгә ышанырга да белмәгән шагыйрь нинди генә темаларга язмый бу елларда! Иң элек эзоп теленә мөрәҗәгать итеп, җәмгыятьтәге тискәре күренешләрне мәсәл жанры аша камчылый: «Кәҗә белән сарык» (1931), «Сатучы һәм сатып алучы» (1932), «Карга белән саескан» (1934), «Ишәк белән куян» (1935) һ.б. «Сатучы һәм сатып алучы» мәсәлендә ул власть башында утыручыларның ил байлыгының иң зур өлешен үзләштереп, гади халыкка бик азын гына калдыруларын һәм шуны әйтмәсен өчен, гади халыкның «телен кисеп алуларын» образлы итеп тасвирлап бирә. Сатып алучының үзе сатып ала торган үрдәкнең теле юклыгын күреп, «Аның теле кая киткән?» дигән соравына сатучы:

Теле булган аның, син кайгырма,
Тик соңыннан шулай иткәннәр:
Түшен кем ашаганны сиңа
Әйтмәсен, дип, телен кискәннәр, –

дип җавап бирә.

1933 елда Сирин «Сугышка каршы Халыкара конгресста Сириннең сөйләгән беренче речe» дигән фәлсәфи-публицистик поэма иҗат итә. Бу әсәр язылган елларда Европа илләре һәм халыклары арасында тынычлык өчен, илләр һәм дәүләтләр арасында сугышны булдырмау өчен халыкара хәрәкәт бара. Сирин дә үз әсәрендә шул мәсьәләләрне күтәрә. Хыялында ул үзен сугышка каршы Халыкара конгресста чыгыш ясаган итеп күрә һәм шул форумда әйтергә уйлаган фикерләрен әлеге әсәрендә бәян итә. Бу киң планлы поэманы Сирин тугыз бүлеккә бүлгән, һәр бүлекне бер халыкара-фәлсәфи мәсьәләгә багышлаган. Ә гомумән алганда, поэманың төп мотивы – дәүләт белән шул дәүләттә яшәүче кешенең үзара мөнәсәбәте. Бу мөнәсәбәт илләр-дәүләтләр арасында тынычлыкны саклау зарурлыгы турындагы фикерләргә бәйләп күрсәтелә. Шул фикерләрне бәян итү барышында Сирин совет җәмгыятендә хөкем сөргән гаделсезлекләрне һәм аерым бер кешенең хокуксызлыгын да күрсәтә барган. Беренче бүлектә шагыйрь үзенең бу халыкара форумда сүз алып сөйләргә хакы барлыгын исбатлый;

икенчесендә: «коралсызлану» дигән сүз, төптән уйлап караганда, ул «кораллану» дигәнне аңлата; ә ул бит без – эшчеләр эшләп тапканнар исәбенә башкарыла. Нәтиҗәдә күпме сугыш кораллары барлыкка килә, ди. Дәүләт җитәкчеләренә Сирин болай дип мөрәҗәгать итә:

Кемгә бирерсез ул коралларны?
Кемгә кирәк сезнең сугышыгыз?
Эшчеләрнең анда ни катнашы бар?
Бик кирәксә, үзегез сугышыгыз!
Кемнәр бүген сугышка сусаган,
Шул кешеләр корал алсыннар!
Шул кешеләр канлы фронтларда
Бер-берсенә каршы барсыннар!

Өченче бүлектә залдан берәү торып баса да: *«Нигә шагыйрьгә сүз бирәсез? Хәзер туктатыгыз аның сүзен!»* – ди. Сирин аңа: *«Йөз миллионнар миңа рөхсәт бирә. Мин сездән сүз сорап тормыйм!»* – дип җавап бирә.

Дүртенче бүлектә шагыйрь: *«Хиссез дәүләт һәркөнне / Яшәү шартларыннан файдаланып / Кол итәргә мөмкин һәркемне, ...Бездә чын дөреслекне сөйләү тыелган»*, – ди дә, үзенең бер фаразын сөйли:

Әгәр бер үлгән кеше,
кайтып басса дәүләт каршына,–
Һәрбер хаклык өчен аяк терәп,
Үз каршыңда егылып талашса,
«Безне үтереп көн күрәләр бит», – дип,
Халыкларга сөйләп аңлатса, –
Их, бичара дәүләт, нишләр идең?
Нишләр идең син бу кешегә?
Тик ул гына дөреслекне сөйләр,
Башын имәс ул һичбер кемгә.

Сирин үзенең әнә шул кеше кебек чын дөреслекне сөйләүче кеше булуын әйтә: *«Мин дә шулай эшлим, шуңар миңа синең юк җәзаң»,* – ди.

Поэмада сугышның (Беренче бөтендөнья сугышы күздә тотыла) гади, гөнаһсыз кешеләрне имгәтүе, гомерлеккә гарип итеп калдыруы күрсәтелә. Дәүләтләр үз гражданнарының сәламәтлеге һәм тыныч яшәве турында кайгыртырга тиеш булсалар да, бу вазифаны үтәмиләр, киресенчә, кешеләрне сугыш эченә кертеп, гариплəндерәләр, хәтта үтерттерәләр. Сирин еш кына:

Кеше өчен дәүләтләр яшиме?
Дәүләт өчен мәллә кешеләр?
Кеше өчен дәүләтләр яшәсә,
Нигә болай безнең бу эшләр? –

дигән фәлсәфи сорау куя һәм шуңа бәйләп, үз тормышыннан мисаллар китерә:

Алып китеп таза абыемны,
Кайтардыгыз өйгә аяксыз.

Ничек тормыш итәр инде ул?
Йөри алмый бит ул таяксыз.
Алты-җиде баласы бар иде,
Барысы эчтән авыр сулады.
Барысы бергә кочаклашып,
Күз-яшь белән үксеп елады.
Яшь балалар килеп карыйлар да,
Тоталар да аның таягын,
Бөтен дәүләтләргә кычкыралар:
Бирегез, дип, әти аягын!
Кеше өчен дәүләтләр яшиме?
Дәүләт өчен мәллә кешеләр?
Кеше өчен дәүләтләр яшәсә,
Нигә болай безнең бу эшләр?

Шунда ук шагыйрь үз тормышыннан тагын бер фаҗиганы сурәтли:

Бервакытны Җәмил абый кайтты,
Караганда болай берни юк.
Бервакытны күрсәм, исем китте, –
Җиң эчендә аның кулы юк.
Безгә белдермәскә теләгәндер, –
Безнең күздән яшьләр тамдылар.
Шул вакытта минем йөрәгемдә
Мәңге бетмәс утлар яндылар.
Аның кулы һаман төзәлмәде,
Күлмәкләре канга буялды.
Гомер буе мескен җәфаланды,
Шулай үтердегез, югалды...
Дәүләт өчен кешеләр яшиме?
Кеше өчен мәллә дәүләтләр?
Кеше өчен дәүләтләр яшәсә,
Нигә бетми кайгы, хәсрәтләр?..

Җиденче бүлек шундый сүзләр белән башлана:

Барлык дәүләтләр!
Тыңлагыз, тыңла!..
Серләр яшерен калмасын!
Дәүләтләрнең закон-аферларын
Түбән халык яхшы аңласын!..

Бу бүлектә «гомумхалык бергә эшләп барлыкка китергән байлыкны халыкның үзенә тигез итеп бүлеп бирергә кирәк», дигән фикер үткәрелә. «Нигә ул байлыкны, халыкның үзенә бирмичә, сакчы куеп саклап тотасыз?» – дигән сорау куела:

Ник саклыйсыз инде ул азыкны?
Кем алса да, барыбер бетми бит!
Синең ашавыңнан файдаланып,
Дәүләт сине шулай этли бит!

Сигезенче бүлектә автор үзенең кич белән шәһәр урамында бер кибетне ике төрле сакчы саклавын – тимер йозак та эленүен, аның өстенә тагын тере сакчы да куелуын күреп гаҗәпләнүен сурәтли. Монда Сирин үтергеч сатирасын куллана:

Их, йозак, тимер йозак!
Хиссез йозак, юк бит җаны.
Ник товарны тараттың, дип,
Үтереп тә булмый аны!
Хиссез йозак, сакла, сакла,
Ләкин ышаныч юк сиңа!
Сине ватулары мөмкин, –
Сакчы кирәк тимер сакчыга!
Шуңар, әнә, синең өстеңнән
Тагын җанлы сакчы куелган
Син ул сакчыны саклыйсың,
Ә ул саклый сине башкадан.

Поэманың соңгы бүлегендә хакимият өлкәсендә эшләүче «вак кешеләрнең» (беренче чиратта милиционерлар күздә тотыла булса кирәк) «зур булу өчен» үз формаларын киеп, погоннар (бәлки, әле медальләр дә) тагып йөрүләре сатира утына алына. «Хиссез тимер» тагып, кешеләрнең хөрмәтен казанып булмавы әйтелә:

Бу форма – бу «мин – кан эчүче» дигән сүз.
Шул ис килә, шулай аңлыйм мин.
Шуңар андый формаларга
Зур нәфрәт белән карыйм мин.

Совет тормышындагы ясалмалылыкка, икейөзлелеккә шагыйрь «табигый хис белән яшәү»не каршы куя, шуны яклый; ә гади крестьяннарны, эшчеләрне табигый хис белән яшәүчеләр дип атый; алар шатлана да, кайгыра да беләләр, ди. Әлеге поэманы ул:

Бу – аларның иң матур сыйфаты.
Шуңар аларны бик дус күрәм мин.
Шуңар аларны өзелеп яратам,
Шуңар аларны өзелеп сөям мин, –

дигән юллар белән тәмамлый.

Шулай итеп, бу поэма Сиринең иҗтимагый-әхлакый карашларын ачык чагылдырган әсәре булып тора.

Шушы ук темага Сирин 1932 елда «Бала һәм хөкүмәтләр» дигән сатирик шигырь дә язган. Ул анда хөкүмәтләр арасындагы мөнәсәбәтләр белән балалар уены арасында параллель үткәрә:

Һәр бала көчсезлеген
Сизгәндә шундый юл тота:
«Әти-әнигә әйтермен», – дип,
Һәр дошманын куркыта.

Кәефе китсә, төрле дәүләтләр
Шулай ди бер-берсенә:
«Мин хәзер корал алып, ут
Яудырам, ди, өстеңә!»

Мондый мөнәсәбәтләргә шагыйрь үзенең карашын болай белдерә:

Корал алып көчләүне
Мин зур көчсезлек санадым.
Шуңар дошманымны көчле
Җырлар белән кыйнадым.

* * *

1933 елда «Совет әдәбияты» журналында (№ 11–12) Сириннең «Кышкы чәчәкләр» дигән шигыре басылып чыга. Яшьлек чаялыгын чагылдырган бу лирик әсәр язучылар арасында көтелмәгән резонанс тудыра. Моңарчы да иҗтимагый вазгыятькә туры килмәгән «Сирин стиле» бу әсәрне дә тәнкыйтькә дучар итүгә сәбәп була. Кайбер язучылар журналның 1934 елның 1 нче санында ук бу шигырьне дә, гомумән Сирин иҗатын да тәнкыйтьләп мәкаләләр бастыралар: аны формализмда, буржуа төшенкелегендә, милләтчелектә һ.б. гаеплиләр (һәм шуның белән кайберәүләре үзләренең дә вульгар социологизм тарафдарлары икәнлекләрен дә күрсәтәләр. – *Ә.Ш.).* Язучылар берлегендәге бер җыелышта (1934) Сирин аларга болай дип җавап бирә: «Совет әдәбияты» журналында «Кышкы чәчәкләр» исемле шигырем басылды. Бу күпләргә ошамады, ахры. Ул шигырьне сүктеләр. Таныш-белешләр, язучылар минем белән күрешергә, сөйләшергә дә, хәтта минем яныма килергә дә курка башладылар. Күренергә дә, күрмәмешкә салыштылар.

...Нәрсә булган соң? Минем динче дә, милләтче дә, буржуа да булганым юк. Моны минем әдәби хисләрем кабул итә алмый. Мин шигыремнең ахырында:

Юл өстендә ап-ак карга,
Букетларга абындым.
Ап-ак карым:
Салкын ярым,
Сине өзелеп сагындым.
Сикереп уйныйсым, ауныйсым,
Ятып елыйсым килде.
Шунда сине дә ак карга
Төртеп егасым килде, –

дигәнмен. Дөрес дигәнмен. Үземә бала вакыттан таныш, өстендә чанага утырып шуган, кайнаган, йөргән, балалар белән куышып, төртешеп уйнаган ап-ак кар миңа кышның букеты булып күренгән, мин аларга абынганмын. Минем тормышым бер генә төсле акмый, шатлыклы да, кайгылы да, уртача да була. Елыйсы килгән, бик сагынган

чак та була. Мин әле тиешле урында кайгыра да беләм. Мин шуның өчен шагыйрь. Шагыйрь – көчле сөюче, көчле кайгыртучы, көчле шатланучы кеше ул.

Тәнкыйтьчеләр авторның нәрсә әйтергә теләгәнен дөрес аңларга һәм шуны башкаларга дөрес аңлатып бирергә тиешләр иде... 1934 ел».

Әмма Сириннең гаепсез икәнлеген исбатлаучы бердәнбер кеше ул үзе була; аны башка берәү дә яклап чыгыш ясамый.

«Күңелле-күңелсез» әсәрендә (1934) Сирин тормыштагы уңай һәм тискәре күренешләрне янәшә куеп сурәтли, әмма җәмгыятьтәге тискәре күренешләрне «күңелле» дип, ә уңайларын «күңелсез» дип атый. Мәсәлән:

Урам буйлап автомобиль чаба,
Җаным-бәгърем, нинди сөйкемле!
Тузаныннан авыз-борын тулды,
Күз ачкысыз, ... нинди күңелле!..
Менә тагын һавалар җылынды, –
Сандугачлар сайрар, күрерсез.
Чәчәк атып, матур гөлләр үсәр,
Кояш чыгар, – булыр күңелсез.
...Ничә еллар подвалда яшәдем,
Ничә еллар яшьләр түгелде.
Тере тәнгә салкын кабер бит ул, –
Моңсу яшәү нинди күңелле!
Бүген минем тапкан квартирым
Өч тәрәзәле, якты – күрерсез.
Бәлки, мин дә сезнеңчә яшәрмен,
Менә бүген шактый күңелсез.
Юк, булмады – бүлмәмне алдылар,
Теге уйлар үлде, күмелде.
Мин тагын да каберДә калдым ич,
Калса – калсын, шулай күңелле!

Шундый алым белән Сирин совет тормышының шактый гына тискәре, астыртын якларын күрсәтеп чыга.

Кемнән дә булса килгән хат яки телеграмма тексты итеп язу алымын да куллана шагыйрь: «Лермонтовтан хат», «Есениннан хат», «Тумаган балалардан хат», «Поезд астына тапталган берәүдән хат», «Тукаевтан Сирингә телеграм», «Бөтен дөньяга телеграм» һ.б. «Тумаган балалардан хат» әсәрендә (1933) ана карынындагы балалар, совет чынбарлыгындагы авыр тормышны сизенеп, хәтта дөньяга туарга да теләмиләр. Алар болай ди:

Тик сезнең файдагыз өчен
Кан түгү өчен генә,
Канлы фронтларга барып,
Егылып үлү өчен генә,

Без ул дөньяга тумыйбыз,
Яшәмибез, тормыйбыз, –
Әниләрнең карынында
Нервалардан тыңлыйбыз.

Үзенә юаныч эзләп, Сирин рус һәм чит илләр поэзиясенә мөрәҗәгать итә, алардан үзенең рухи халәтенә аваздаш мотивларны эзли. 1933 елда «Гаҗәпләнү (Әбел Галә әл-Мәгарридән)», «Алтын металл (Шекспирдан)», 1934 елда Есениннан этәрелеп китеп «Зәңгәр кичтә», «Алсу кофта, зәңгәр күзләр» шигырьләрен иҗат итә. Француз шагыйре Пьер Беранжега таянып, әхлак темасына багышланган «Син бит Гөлсем түгелсең» (1933), «Аучылар» (1934) шигырьләрен яза. Аның беренчесендә фахишәлек юлында йөрүче Гөлсемнең үзенең матурлыгын югалтуы, ә балаларының аның кайтуын көтеп зарыгып бетүләре сурәтләнә; икенчесендә – ире ауга киткәч, ят ирләрнең аның хатынын аулаулары турында бәян ителә.

«Күтәрик бокалларны!» шигырендә (1934) язучыларның авыр тормышта яшәүләре, гаделсезлекләрне кичерә алмаулары аркасында начар гадәткә бирелүләре сурәтләнә:

Билетсызлар пивнойларга кереп,
Төннәр буе шаулап эчәләр.
Билетлылар өйләренә китереп,
Бер-берсеннән яшереп эчәләр.

Бу әсәрдә үзен һәр адымда эзәрлекләп торулары өчен Сириннең эчтән янып яшәве ачык чагыла:

Мин язмышка ачу итеп эчәм,
Ачу итеп көләм, шатланам!
Юкса, бер көн чәчләрең агарыр,
Тормыштагы авыр кайгыдан.
Күтәрегез, күтәр бокалларны!
Күтәрегез, күтәр кайгыдан!
Бер минутка булса да онытылсын,
Күңелдәге уйлар, кайгылар!

Ә шулай да Сирин күңелен төшерми, үзенә таяна. 1934 елда язган «Карлы» шигырендә ул үзенең көчле рухлы булуы турында болай ди:

Их-ма!
Әле дә үзебез чыдам, –
Йөрәк күнгән кайгы-хәсрәткә.
Юкса безнең башны әллә кайчан
Шаштырырлар иде хәсрәтләр.

1934 елда Сирин «Ана» дигән поэма язган. Әсәрнең башында ук «1931 елда кулак итеп авылыннан куылган бер ананың Казан урамында үз малае белән очрашуы» дигән аңлатма бирелә. Бу – Сиринне репрессияләүгә сәбәпче булган әсәрләрнең берсе.

Поэмада «Социализм җиңә барган саен җәмгыятьтә сыйнфый көрәш тә кискенләшә бара» дигән Сталин күрсәтмәсенең кешеләр арасында ничек чагылуы, нинди каршылык-фаҗигалар китереп чыгаруы тасвирлана, шул тәнкыйтьләнә. Сәяси карашларыннан чыгып, хәтта ана белән бала да икесе ике капма-каршы лагерьда торып калалар. Әсәрнең нигезендә ана белән бала арасындагы психологик конфликт ята. Унөч бала тәрбияләп үстергән ялгыз ананы (ире үлгән була), бер сыер һәм бер тана асраган өчен кулак дип гаепләп, өеннән куып чыгаралар. Ул хәзер хәер сорашу хәлендә калган. Шәһәр урамында ул үзенең улын очрата, аңардан ярдәм сорый: «Әтиегез вафат булды, үлеп котылды», – ди. Ананың сүзләрендә шул еллардагы курку атмосферасы бик ачык чагылыш таба. Ул үзен яклаучы табылмавын болай аңлата:

Мин үзем дә сөйләп бирә алмадым,
Башкалар да эчтән тындылар.
Кем дә булса берәү яклап әйтсә,
Кулак ялчысы дип кудылар.
Үз-үзеннән куркып, һәрбер кеше
Кырын карый, белмим нишләргә.
Шул куркулар бозды бөтен эшне,
Юк ярдәмчем киңәш итәргә.

Һәм ана, гаҗизлектән, хәер сорашырга мәҗбүр булган:

Үз-үземне көчләп суя алмадым,
Килеп бастым урам чатына.
Кызган, бала, мин сиңа ана бит,
Шул аналык хисләре хакына!

Әмма партия идеяләренә нык бирелгән улы әнисенә карата коточкыч рәхимсезлек күрсәтә: үз анасын сыйнфый дошман күреп, аңа ярдәм итүдән баш тарта. Әнисенә болай дип җавап бирә:

Үз-үземне көчлим,
Булдыра алмыйм,
Газапланам, каты бәрелсәм...
Ачуланма, анам, мин шәфкатьсез,
Мин гаепле – шәфкать иттисәм...
Син – «милекче ана», һәр сүзеңдә
«Вак милек»не сөеп яклыйсың.
Яшьләр коеп, урам чатларында
«Вак буржуа хисе» саклыйсың.
Бер кулак пичәте басылгач,
Үз анам дип сине якласам,
Нәрсә булыр сыйнфый көрәштән
«Кода-кодагыйлык» ясасам...
Без икебез – ике фронтта,
Канлы кинжал тора арада.
Их, шәфкатьле анам! Сыйнфый көрәш...
Мәрхәмәт юк «дошман ана»га...

Шундый мәрхәмәтсезлек күргән ананың хәле болай сурәтләнә:

Сулыш кызды, ана башында
Шәфкать үлде, шатлык югалды.
Ачу белән уйлар томаланды,
Күз аллары ямьсез, караңгы.
Өерләнеп уйлар бөтерелде,
Өмит яраланды, шул ара –
Күңеле тулды, күздән яшьләр китте...

Ана, каты рәнҗеп, улына болай ди:

«Мин алайса, дошманнар үстердем,
Киләчәкне алдан белмәдем...
Ник үстердем сез унөч баланы,
Корсакта чак ник үтермәдем?..
Ник имезәм тагын бу соңгысын?
Дошман булыр, аны үстерсәм...
Ул ашыйсын үзем ашармын,
Беркем белмәс буып үтерсәм...»

Ана нишләргә дә белми: аның күңеле бер туңа, бер эри:

Тагын май күк йомшап китте,
Тәндә вак-вак энәләр йөгерде.
Тагын тирән уйга талды, –
Ниләр күрми бала анасы!..
Кинәт күреп, шашып калды, –
Кулда үлгән имчәк баласы!..

Шагыйрь, ачыргаланып, болай ди:

Их, син тормыш! Ник соң болай?!..
Хисләр белән сәүдә итәсең?..
Бала – ана, туганлык хисләрен
Үтмәс кайчы белән кисәсең?

Әсәр болай тәмамлана:

Күкрәк сөте белән үз гомрендә
Унөч солдат биргән бер ана
Шәфкать эзли көрәш мәйданында,
Яшь баласын кочып җиргә ава...

Лирик герой күңелендә дә хисләр давылы. Ничек эшләсә дә, ул гаепле:

Катып торам үз әнием янында...
Мин гаепле...
Мин гаепле диктатура алдында...
Мин гаепле, – шәфкать иттисәм...

Шулай итеп, «Ана» поэмасы укучы күз алдына 1930 елларда махсус күпертелгән сыйнфый көрәшне, ул көрәшнең никадәр рәхимсез, кешелексез һәм мәгънәсез булуын ачып сала. Татар поэзиясе

тарихында әлеге рәхимсезлекне бу кадәр тирәнлек белән тасвирлаган башка әсәр юк шикелле.

Р. Мостафин: «“Идеологик тотнаксызлыкта” гаепләп, Сиринне Язучылар берлегенә алмыйлар, “формализм”да һәм башка “изм”нарда гаеплиләр, – дип ассызыклый. – Ә сәләтсез шагыйрьләрне, “идеология” ягына карап бастыралар, бүләклиләр, югары күтәрәләр» [Мостафин, б. 163]. Поэзиядә үз дәрәҗәсен белгән, ачы телле Сирин горур кала, үзен мондый кимсетүгә көчле сатира белән җавап бирә. Казанда оешкан язучылар төркемен ул «Ат кәмите» дип атый (1935 ел):

Ярминкәдә ат кәмите әйләнә дә әйләнә,
Их, мин дә әйләнер идем, эш акчага бәйләнә.
Әйләнә тайлар, агач атлар, малайлар әйләнә,
Әйләнә кызлар, кызыл утларга күзләр бәйләнә.
Әйләнә Нәҗми, Толымбай, Нигъмәти әйләндерә,
Әйләнә Сәйфи, Әмирләр ... Әйләнү бәйләндерә.
Татиздатның ат кәмите әйләнә дә әйләнә,
Их, мин дә әйләнер идем, эш билетка бәйләнә[1].

Сирин хәтта Сталинга да эпиграмма язган. Аның тексты безгә килеп җитмәгән, әмма Булат Солтанбәков үзенең мәкаләсендә аның эчтәлеген китерә. Анда «Сандугач, син ташла бу җырларыңны, ә һәр җырыңда Сталинны мактап җырла. Шул чакта сине күреп алырлар һәм син СССРның атказанган сандугачы булырсың», дигән сүзләр булган. Моңа кадәр гел кызыл төсләр белән генә сурәтләнеп килгән совет системасын тискәре яктан яктырту, андагы астыртын күренешләрне тәнкыйтьләү, әлбәттә, ул елларда искиткеч зур кыюлык таләп иткән һәм һич тә җәзасыз кала алмаган. Совет системасын рәхимсез тәнкыйтьләгән Сирин дә репрессия корбанына әверелә. Аны биш елга хөкем итәләр һәм Сиблагка озаталар.

Сирин, сөрген срогын тутырып, 1940 елда туган иленә кайта. Иҗатын дәвам итә: сөргеннән соң ул туксаннан артык шигырь, бер сатирик поэма һәм берничә экият иҗат иткән.

Әдәбият

Исхак Ә. Бәләкәй генә бер истәлек // Чаян. 1987. № 3.

Бадыйкшан Л. Шагыйрь белән очрашулар // Ватаным Татарстан. 1997. 14 гыйнвар.

Батыршин С. Тормыш хатирәләре// Казан утлары. 2016 . № 12. Б. 153.

Мостафин Р. «Кыш сайрамый сандугач...» // Казан утлары. 1996. № 12. Б. 163.

Шәрипов Әнвәр Мәгъдәнур улы,
филология фәннәре докторы, профессор

[1] Сүз Язучылар берлеге билеты турында бара.